

KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA 'LÂLE'

A. Lâlenin K sa Tarihçesi

Lâle zambakgiller familyasından güzel görünümlü bir çiçektir. (MEYDAN LAROUSSE, 1987: 783) Soğanlı ve otsu bir süs bitkisi olan lâlenin yaprakları tam kenarlı, oval ve mızraksıdır. Çiçeklerin parlak renkli, hemen hemen birbirine eşit olan altı taç yaprağı vardır. (GELİŞİM, C.7: 2420) Ayrıca çok tohumlu bir bitki olup kapsül yapısında meyveleri vardır. (ANABRİTANNİCA, 1990 C.14: 249).

Batı dillerinde lâle (tulip) adını, sarık mânâsına gelen Farsça "tûlbend" kelimesinden almış (MACKAY, 1989: 35) olup Latince tulipa gerneirana, Almanca tulpe, Fransızca tulipe, İngilizce tulip, İtalyanca tulipano, Rusça tul'pan kelimesiyle karşılanmaktadır. Avrupalı yazarlar ilk dönemlerde lâleyi tanımadıklarından, bu çiçeği bir çeşit zambak (Lilium) olarak kabul etmiş ve bu düşünüşe göre isimlendirme yapmışlardır. P. Belon "Lils rouges" (Kırmızı zambak), C. Clusius "Lilionar-cissus" (Nergis zambağı), P. de Tournefort "Lis de Byzance" (Bizans zambağı), A. Toderini ise "Lys sanguins" (Kan renkli zambak) ismini kullanmışlardır. (BAYTOP, 1992: 1) Tulip kelimesinin kullanımı hakkında Turhan Baytop şöyle demektedir: "Bugün Avrupa ülkelerinde lâle için kullanılan Tulip veya Tulipe kelimesinin aslının O. G. Busbecq'in hatıratına dayanmaktadır. O. G. Busbecq hatıratında Türklerin bu bitkiye "Tulipan" ismini verdiğini yazmıştır. S.W. Murray bu ismin Türklerin başlarına sardıkları "Tûlbent" ile ilgili olduğunu, O.G. Busbecq ile tercümanı arasında meydana gelen bir yanlışlık sonucu ortaya çıktığını söyler" (BAYTOP: 2). Halîl Nihâd (Boztepe) ise hazırladığı Nedîm Dîvânı'nın sonuna eklediği "Lügatçe" kısmında 'lâle'nin kırmızı ve kırmızılı bir çiçek olduğu için Farsça, kırmızı anlamına gelen "lâl" den türediğini söylemektedir. (BOZTEPE: 320)

Vatanı çeşitli kaynaklarda Eski Dünya (ANABRİTANNİCA: 249), Güney Avrupa ve Batı Asya (Kafkas, İran) (GELİŞİM: 2156) ve Anadolu (TÜRKİYE: 29) olarak gösterilen lâleye yabancı olarak Akdeniz'in kuzey kıyıları, Japonya ve Orta Asya'da da rastlanmaktadır. (GÖKYAY, 1990: 30) Anadolu'da lâle ile ilgili kültür türklere ile başla-

Ahmet KARTAL

Kinkale Ü. Fen-Ed. Fak.

Türk Dili ve Ed. B. Arş. Görevlisi

mıştır. (BAYTOP, 1987: 3) Romalılar ve Bizanslılar döneminde lâle tanınmıyordu. Bu döneme ait paralar âbideler ve eşyalar üzerinde hiçbir lâle motifinin bulunmaması bunun açık bir kanıtıdır. (BAYTOP: 1).

İran Selçuklularının ve Büyük Selçukluların sanat eserlerinde, XII. asırdan itibaren, lâle motiflerine rastlanmaktadır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya'daki eserlerde de lâle motifine rastlanır. Türk çinilerine, kumaşlarına, halı ve kilimlerine, cami ve mescit, türbe, medrese, sebil ve okul gibi eserlerin duvarlarına her renkten lâle işlenmiştir. Ayrıca lâle resimleri padişah ve sultanların papuçlarını, çizmelerini, peşkir ve uçkurlarını da süslemiştir. (LAROUSSE: 783) Bunlardan başka tahta, deri, sedef ve taş işlerinde süsleme unsuru olarak kullanılan (AYVAZOĞLU, 1992: 138) lâle stilize edilmiş olarak Selçuklu kitap ve kaplarında da görülmektedir. (AYVAZOĞLU: 108)

Osmanlılar devrinde süs bitkisi olarak İstanbul'da daha çok lâle, sünbül ve zerrin gibi soğanlı bitkilerle, karanfil, gül ve menekşeye değer verilmiştir. Önceleri, saray bahçeleri için imparatorluğun değişik bölgelerinden getirilen yabancı bitkiler kullanılıyordu. Lâle, Kırım'ın güneyinde bulunan Kefe'den, sünbül de Maraş ve Halep taraflarından getiriliyordu. Sultan Üçüncü Murâd (156-1505)'ın, saray bahçeleri için sünbül soğanı getirilmesi hakkında yazdığı iki buyruğu bugün elimizdedir. Bu iki buyruk konuya daha da açıklık getirmektedir. (BAYTOP: 3)

Lâle Osman İmparatorluğu döneminde, bilhassa XVI-XVIII. yüzyıllar arasında, süs bitkisi ve süsleme motifi olarak çok büyük önem kazanmıştır. (BAYTOP: 2) Özellikle tabiat güzelliği ve sanat zevkine düşkün olan İbrahim Paşa, lâlenin yayılmasına son derece Özen göstermiştir. Onun bu gayretleri sayesinde İstanbul'un seçkin bahçelerini lâleler süslemiş; birçok evlerin pencerelerinde, saksılar üzerinde, lâlelerin renkli endamı sokaklara başka bir güzellik vermiştir. Hatta lâle yetiştirmek için bahçeler tanzim edilmiş; risaleler yazılmıştır. (ALTIN AY: 1973:39)

Osmanlı kültürünün klasik ölçülerinin iyiden iyiye belirginleştiği XVI. asırda İstanbul'da bu lâle

merakı bütün halka sirayet etmiştir. Lâlenin bu kadar değer bulması halk arasında musabaka hissini doğmasına sebep olmuştur. Hemen hemen her bahçede ayrı cins lâleler yetiştirilmiş ve her birine şâirâne isimler verilmiştir. Hatta İstanbul'da oluşan bu lâle merakı bütün dünyaya yayıldığından Avrupa'nın her köşesinden İstanbul'a muhtelif cinste ve muhtelif renkte lâleler getirilmesi ne sebep olmuştur. (ALTINAY: 40)

Şeyhülislâm Yahyâ'nın şu beyti bize sevgililerin nezdinde mücevherât takmanın rağbetten düştüğünü onun yerine lâle ve gül takmanın revaç kazandığını* belirtir ki bu da lâlenin o dönemde gördüğü ilgiyi daha belirgin bir şekilde göstermektedir:

*Lâle ve gül takmur oldu güzeller şimdi hep
La'lu gevher kaymetin ezhâr erzân eyledi*

Lâleye karşı olan ilgi özellikle Sultan III. Ahmed (1673-1736)'in saltanatının son yıllarında doruk noktasına çıkmıştır. (BAYTOP: 2) Ahmed Refik Altunay bundan dolayı, bu dönemi anlattığı eserine "Lâle Devri" (REFİK, 1970: 5) ismini vermiştir.

Lâlenin bu kadar rağbet görmesinin belki de en önemli sebeplerinden biri lâleyi meydana getiren harflerin Allâh lafzında bulunmasıdır. (ARSE-VEN, 1983: 1219) Her ikisi de ebced değeri olarak 66 sayısını vermektedir. Refî'i Kâlâyî

Subh-dem dönse n'ola mifir-i cemâle

Oldı mazhar aded-i ism-i Celâle lâle (OLGUN: 3)

beytiyle bu hususa işaret etmektedir. İzzet Ali Paşa, Sultan III. Ahmed için yazmış olduğu lâle redifli kasidesinde lâlenin bu kadar rağbet görmesini ve rütbesinin yükselmesini aynı sebebe bağlamıştır:

Mazhar-ı isni-i Celâl olmasa hakka lâle Bulamazdı bu kadar rütbe-i vâlâ lâle (BOZTEPE: 321)

Remzi Efendi ise herhalde aynı sebebe bağlı olarak lâle sevgi ve merakının ezeli olduğunu şu beytiyle ifade etmiştir:

Lâleye pîr-i sabâdan bu nefes şimdi değil Ezelidir bu lievâ vü heves şimdi değil (AYVAZOĞLU: 110)

Ayrıca lâle soğanı, sadece bir sap ve bir çiçek verdiği için lâle tevâhid işareti sayılmıştır. Lâlenin Arapça yazılışı da "kelime-i tevâhid" in harfleriyle başlar. Yine Arapça Allah'ın başındaki 'elif harfi ile lâle arasında bir benzerlik kurulabildiği gibi lâledeki 'lamelif, lâm ve he' harfleri ile İslâmiyetin sembolü olan "hilâl" kelimesi yazılmakta, bunun yanında yukarıda belirttiğimiz gibi ebced hesabıyla "Allah" ve "lâle" kelimeleri aynı sayıyı yani 66 sayısını vermektedir. İşte bundan dolayı diyebiliriz ki, lâle doğal ve estetik özellikleri bir yana İslâmî bir yorumla kutsal sayılmış; Allah'ın yaratıcılığını en güzel yansıtan varlık kabul edilmiştir. Nitekim:

*Yokdur bu âb u tâb ne mîlür ü ne jalede
İzhâr- kudret eylemiş Allâh hu lâlede*

beyti bunu ifade etmektedir. (SAKAOĞLU, 1994: 178) Yine aynı sebeplerle cami, çeşme, mezar gibi dînî önemi olan binalarda tezyinat olarak çok kullanılmıştır. (ARSEVEN: 1219)

Lâlenin Avrupa'ya hangi tarihte ve hangi yolla gittiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak B. Belon adlı bir Fransız 1549 yılında çıktığı bir Yakınoğu gezisi sırasında İstanbul'da bir süre kalmıştır. Yazdığı hatıratında, "kırmızı zambak" diye söz ettiği lâle çiçeğinin soğanlarından edinmek üzere birçok yabancı gemilerle İstanbul'a geldiğinden söz etmiştir. (AYVAZOĞLU: 113) Charles Mackay'ın "Lâle Deliliği (Tulipomania) başlıklı makalesi, verilen bu bilgileri doğrulamaktadır. (MACKAY: 35)

Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun Sultan Süleyman nezdindeki büyükelçisi O.G. Busbecq'in İstanbul'dan Avrupa'ya götürdüğü bitkiler arasında lâle soğanlarının da bulunduğu sanılmaktadır. (BAYTOP: 1-2) Busbecq hatıratında, lâlenin Edirne'den İstanbul'a giderken yolun kenarında uzayıp giden ova boyunca yetiştirildiğini gördüğünü ve bu konudaki düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir: "Edirne'de bir gün kaldıktan sonra, fazla uzak olmayan hedefimiz İstanbul'a doğru yola çıktık. Yolun geçtiği ova boyunca bize her tarafta nergiz, leylak ve Türklerin lâle dedikleri çok miktarda güzel çiçeklerden hediye ettiler. Şuna şaşı-

yorduk: Kışın ortasında, buz gibi soğukta, her tarafta çiçekler ölümlük burada Trakya'da nergizler ve leylaklar her tarafı dolduruyor ve öylesine bir rayiha saçıyorlar ki, alışıkmayanların kokudan başı ağrıyordu. Lâleler ya hiç kokumuyorlar ya da çok az kokuyorlardı; bunlar güzel ve çeşitli renkleri dolayısıyla aranıyor." (TEBLY, 1988: 123) Rainer Zitta ise, 1555-1562 yılları arasında Âsitân (İstanbul'da ikâmet eden Busbecq'in lâleyi Viyana'ya getirdiğini söylemektedir. (ZİTTA, 1978:131-132) Biz bu bilgilerin ışığında, Avrupa'da, lâlenin XVI. asrın ortalarından itibaren Avrupa'ya Busbecq ya da bir başkası tarafından "dülbend lâlesi" denen türün soğanlarının götürülmesiyle yayıldığını söyleyebiliriz. XVII. asrın başlarından itibaren ise özellikle Hollanda'da lâle sevgisi bir çılgınlık derecesine ulaşmıştır. (MACKEY) Busbecq, hatıratında XVII. asrın başlarından itibaren Batı'da 'lâle modası'nın gerilerken, bu 'güzel çiçek'in Sultan İbrahim'in şahsında, güçlü bir hami bulduğunu söylemektedir. (TEBLY: 221)

Yukarıda tarihi hakkında kısa bilgi verdiğimiz, özellikle XVI. asırdan itibaren Klâsik şiirimizin ve süsleme sanatlarımızın vazgeçilmez çiçeği olan lâlenin Klâsik edebiyatımızda nasıl algılandığını yine Klâsik şâirlerimizin şiirlerinin ışığı altında incelemeye çalışacağız. Bunu yaparken Anadolu, Azerî, Harezm ve Çağatay sahalarında şiir yazan şâirlerimizin ulaşabildiğimiz eserlerinden faydalandık. Bu arada şunu tespit ettik: Özellikle Azerî, Harezm ve Çağatay sahalarında yetişmiş şâirlerimizin eserlerinde sözü edilen lâleler şakâyık-ı Nu'mâniye denilen ve gelincik olarak bilinen yaban lâleleridir. Anadolu'da, XVI. asra kadar yazılmış eserlerde zikredilen, lâleler de aynı türdendir. Bu asırdan sonra Anadolu sahasında yazılan şiirlerde kültür yoluyla üretilen yeni lâle türleri de anılmaya başlanmıştır.

B. Klâsik Şâirlerin Şiirlerinde Yer Alan Lâle İsimleri

Yapmış olduğumuz divan ve diğer kaynak eser taramalarında lâle çiçeğinin çeşitli isimler altında geçtiğini gördük. Lâle, en çok lâle genel is-

miyle kullanılmıştır. Buna rağmen çeşitli kültür yoluyla elde edilen lâlelere verilen şairane isimlerin de klâsik şâirlerimizin şiirlerinde ebedileştiğini görmekteyiz. Ayrıca Şâkâ-yık-ı Nu'mân denilen ve gelincik olarak bilinen yaban lâlesine de çeşitli isimler verilmiş ve bunlar da Klâsik şiirimizde yer almıştır. Tespit edebildiğimiz lâle isimleri şunlardır:

Âfitâb- gülzâr: **(SAKAOĞLU: 182)

*Lâle-i rûhân hüsne verdi safâ-yı envâr Doğdu
bugün çemende bir **Afitâb-ı gülzâr***

Seyyid Hanif Efendi

Atâ-y Hak: ***(AYVAZOĞLU: 134-135)

*Atâ-yı **Hakka** ibretle nazar kıl lâlezâr içre
Serâpâ âteş-i aşkile. gûyâ şenu'-i sazandır*

Lâ-edrî

Bedî-i çemen:(SAKAOĞLU: 182)

*Ma'nû-Şinâs ehli bilür kadr-ı lâleyi
Gelmez beyâna vasf-ı **Bedî-i çemen***

Şeyhülislâm Velîyüddin Efendi

Bî-mânend: (AYVAZOĞLU: 126-127)

Bu iki hile nev'inin sahibi İbrahim Hanzade Mehmet Bey'dir.

*Evvelâ anda oldu rüy-nümâ Bu
iki lâle-i cihân-ârâ Birinin nâmı
oldu **Bî-mânend** Birine dediler
Semen-Sîmâ*

Fennî Mehmed Dede

Cennât- Adn lâlesi:

*Gülgün yanakları arakin gör ne hoş düşer
Cennât-ı **Adn** lâlesine lu'lu-yı Aden*

Şeyhî

Dil-cûy:(BOZTEPE:310)

Duhânî Lâle:

*Şarâb-ı ergüvândır **duhânî lâle** camında Ne kan
tanıdıysa odunda benim bağrım kebabında*

Şeyhi

Ferah-engîz: ****(BAYTOP:59)

*Hemişe bu **müferrih lâle-i dil-cûy u hüsn-amîz***

*Ola isini gibi bezm-i şehenşâha "**Ferah-engîz**"*

Nedîm

Gülmîh-i âf tâb: (BOZTEPE: 98)(v)

*Görünse dîdeye gülmîh bâbî âfitâb-âsâ
Misâl-i şebpere âsâyîşe tâkat komaz gamda*

Nedîm

Gül-rîz: (vi)(BOZTEPE:318; AKTEPE: 118)

*Sük-ı isti'dada şelt-âyîn edip yârân-ı nazım
Ettiler gül-rîzler âvîhte dükkân üstüne*

Nedîm

Gül-ruhsâr: (AKTEPE: 119)

Bu lalenin tohumu, Eyyubi Hacı Ahmed'e ait olup değeri 40 kuruştur.

*Bu nâzûk lâle-i zîbâ ki olmuş namı "**gül-ruhsâr**"
Ola hünkârımın bezminde sad şevk ile hidmet-kâr*

Nedîm

Hâverân (Horasan'da bir şehir) **lâlesi:**

***Hâverân lâlesi** dik altın cam
Kim anga tüşse bu râh-ı gül-fâm*

Nevâî

Hüsn-âmîz (BOZTEPE: 310)

Hüsn-i Hasan: (AYVAZOĞLU: 127)

*Sâde-rû kırmızıda bî-mânend Bâğ-ı
âlemde nâdir ü kem-yâb Ruh-ı
dilber gibi olup rengin **Oldu Hüsn-i
Hasan** 'la şöhret-yâb*

Fennî Mehmed Dede

İkrâm- hak: (SAKAOĞLU: 182)

*Gülü bülbülden özge zevk verdi hâtır-ı lâle
Çerağan inâyetde Hanif gördük **İkrâm-ı hak***

Seyyid Hanif Efendi

Kavs- Kuzah: (AYVAZOĞLU: 127)

*Hak budur bu şükûfe-i garrâ
Bakdığınca verir derûna ferah Nice
levn ile olmadığın zâhir Nâm-ı
nâmîsi oldu **Kavs-ı Kuzah***

Fennî Mehmed Dede

K z l lâle: (AKTEPE: 124)

*Güneş hâke üftâde **bir** jâlesi
Mehin hâlesi **bir kızıl lâlesi***

Nedîm

Kudret-i Hak: (AYVAZOĞLU: 136)

(Bu lale nev'ini Debbah Ataullah Etendi yetiştirmiştir)

*O tarâvet o letâfet elhak Lâlezâr içre
beğim Kudret-i Hak*

Tahsin Efendi

La'l-i Bedahşî: (AYVAZOĞLU: 127)

(Bu lale nev'ini Fenni Mehmet Dede yetiştirmiştir)

*Gülistân-ı cihânda budur kim Olup
ol cümleden mümtaz ve yahşi Görüp
hu renkle güher-şinâsân Dediler
nâmuna La'l-i Bedahşî*

Fennî Mehmed Dede

Lâle:

*Sahn-ı çemende şöyle kırıldı züccâc-ı yalı
Seng-i felâhan urdu meğer ana lâleler*

Bâkî

Lâle-i ahmer: (MO'IN, 1992, C.3: 3537)

(Bu lale cinsi, dağlarda ve kırlarda yetişen gelincik diye tabir olunan şakayık'tır.)

*Tâ benefşe girihin zülfgül-i terde kodı
Nice dağ-ı çiğeri lâle-i ahmerde kodı*

Ahmed Paşa

Lâle-i çemen: (MO'IN: 3538)

*Şükr-i Hudâ'ya başın açar lâle-i çemen
Rüy-i niyâzı hâke sürer berk-i yasemin*

Bâkî

Lâle-i dil-suhte: (MO'IN: 3538)

*Lâle-i dil-suhte tutmağa geldi dâmenin
Dediler bunda yaramazsın sen ey sahra-nîşîn*

Hayâlî Bey

Lâle-i dil-sûz: (AKTEPE: 122; BAYTOP: 53)

(Bu lalenin tohumu Osman Efendi'ye ait Olup değeri 60 akçedir.)

*Mîr-i gülşen gibi olmakda ser-efrâz şehâ
Dagımı lâle-i dil-sûz ile hem-pâ eyle*

Sâlim

Lâle-i ebr: (vii)

*Veriip beyâz-ı 'ctrek-veş gül-i piyâle tâb
Misâl-i lâle-i ebri dü-reng eder mehtâb*

Şeyh Gâlib

Lâle-i hamrâ: (viü)

*Gül-i terden gülicek ârzına mâ' dökülür
Bâğa gir gör ki nece lâle-i hamrâ dökülür*

Nesîmî

Lâle-i hud-rû, Lâle-i hod-rûy: (MO'IN: I; EKBER: 65))

*Neşve-i mey dâmen-i destimde bir ser-çeşmedir
Câm-ı Cem bir lâle-i hud-râdur kühsârımın*

Nedîm

*Gül yüzüğü irür lâle velî lâle-i hod-rûy
agzıng irür gonçe velî gonçe-i handân*

Bâbüir

Lâle-i hurşîd:

*Bâran mı gülistânda yâhud lâle-i hurşîd Hây-
gerde olur şerm ile dâg-ı cigirimden*

Leskofçalı Gâlib

Lâle-i mâh:

*Lâle-i mâh U gül-i mihr olsa pejmürde n'ola
Hamdülillah âfitâb-ı meh-cebînüm tâzedür*

Fehîm-i Kadîm

Lâle-i mercân:(KURNAZ, 1992: 288)(ix)

*Katre-i jâleyle şekl-i lâle-i mercânı gör
Dürr-ü gevherden pür olmuş kâse-i mercandır*

Ahmed Paşa

Lâle-i Nu'mân: (x)

*Dağ-ı gamdan rüyu hân âlûdedir cismim gibi
Aşık olmuştur meğer kim Lâle-i Nu'mân ana*

Hayâlî Bey

Lâle-i Pervâz , pervâz- lâle:

*Sancağı şah-ı güllün lâle-i pervâzîdür Bağda
eyledi direng yine yine hayl-i ezhâr*

Riyazî

*Çeşm-i tâtâra karşı hatt-ı rûyun âşikâr
Pervâz-ı lâledür Kefeden Rûna yâdigâr (xi)*

Âli

Lâle-i ra'nâ: (EKBER: 66)

*Be-cây-ı lâle-i ra'nâ dil-i pür-dâg olur rûyân
Suvarsam ser-Zemîn-i aşkı eşk-i çeşm-i pür-
nemden*

Vak'anüvîs Râşid Efendi

Lâle-i sahrâ: (MO'IN: 3538; EKBER: 67)

*Nümiine gonce-i gülşen leb-i rengîn-i şîrîne
Nişâne lâle-i sahrâ dîl-i hûnîn-i Ferimde*

Bâkî

Lâle-i sır-âb:

*Gain-ı hâl-i ruhundan kan uyuşdu
Nigûrâ lâle-i sır-âb içinde*

Necâti Beğ

Lâle-i sürh: (MO'IN: 3538)

*Lâle-i sürhü da kendü gibi gök zuna ider Her
kadeh cur'asını üstüne serper sünbül*

Sâbit

Mâye-i Atâ: (AYVAZOĞLU: 135)

Bu lale nev'ini Debbah Ataullah Efendi yetiştirmiştir.

*Verirse gülşene reng ü tarâvet ol dil-cû
Sezâdın ey gül-i ter Mâye-i Atâdır bû*

Lâ-edrî

Müferrih: (BOZTEPE: 310)

Müsellem-i Alem: (AYVAZOĞLU: 127)

*Geldi dünyâya hâğ-ı cenneten
Nice meyi etmesün ana âdem
Hak budur cümlesinden a'lâdur
Nâmu dendi Müsellem-i Alim*

Fennî Mehmed Dede

Nahl-i ergavân: (AKTEPE: 118)(xii)

*Döksün sehâb kaddin anu katre katre kan Itsün
nihâl-i nârveni nahl-i ergavân*

Bâkî

Nâzende: (AKTEPE: 124)

*Gülşen-i devletinin bûğçe-i haşmetinin
Tâze bir lâle-i nâzendesi Sultan Nu'mân*

Nedîm

Necm-inâdir:(SAKAOĞLU: 181-182)

Bu lale nev'ine bu adı. Halim Giray vermiştir.

*N'ola bu lâleyi elden ele gezdirse kibâr
Necm-i nâdirdir ânı etmeyelim istiksâr*

Hâlîm Giray

Nîze-i rummânî: (AKTEPE: 118)

Bu lalenin tohumu, Ahmed Paşazade Bey'e ait olup değeri 200 kuruştur.

*Alem veş "Nîze-i rummânî" oldukça çemen-pîrâ
Bula râyât-ı hâkaan-ı cihan nusratla isti'lâ*

Nedîm

Semen-sîmâ (Bak. Bi-manend ve 407)

Şukây k:

*Feyz-i Hak etmiş ârzu çıkmış şakâyık sürh-rû
Kılmış bi-emr-i Hak gülü sadıku kılmış pîş-vâ*

Fuzûlî

Şakây k- Nu'mân:(OKAY-AYAN,1992: 177)

*Şirişk-i dîde-i züvvârdan bihişt olmuş
Gül ü şakâyık-ı Nu 'mân ile dür ü bâzu*

Nâilî

Şevk-efrûz: (AKTEPE: 119)

Bu lalenin tohumu Hacı İsmail'e ait olup, değeri 15 kuruştur.

*Gülşen-i âlemde ettikçe çerâğan mihr-ü mâlı Lûtf-ı
Mevlâ ola"Şevk-efrûz"-ı tab'-ı pâdşâlı*

Nedîm

Tâcidâr- Kerîm: (AYVAZOĞLU: 128)

Bu lale nev'ini Fenni Mehmet Dede yetiştirmiştir.

*Böyle bir lâle-i safâ-bahşî Şâh-
ı dehrin başına taksınlar
Görmeyenler şükûfe-i Adni
Tâcidâr-ı Kerîme baksınlar*

Fennî Mehmed Dede

Tuhfe-iMîr: (AYVAZOĞLU: 126)

Bu lalenin tohumu, İbrahim Hanzade Mehmet Bey'e aittir.

*Yokdur âlemde misl ü mânendi
Sarılarda bulunmaz ana nazîr
Beyefendide olmadığın zâhir Nâmu
oldu bunun da Tuhfe-i Mîr*

Fennî Mehmed Dede

Zerrîn kadeh: (ALTINAY: 46)

*Gel ey gonca ele câm al çü lâle bûstân içre
Benefşe içelim zerrîn kadehle gülsitân içre*

Medrümî Çelebi

C. Klâsik şiirde geçen lâle renkleri

İzzet Ali Paşa'nın:

*Rengden renge hulul eylemese bulmaz idi
Eller üstünde gezip revnak-ı zîba lâle*

(BOZTEPE: 321)

beytinde de anlaşılacağı gibi lâlenin çok çeşitli renkleri olmasına rağmen en çok kırmızı rengi anılarak kullanılmıştır. Kırmızı renk de yer yer **k r m z**, **al**, **hamrâ**, **sürh**, **ahmer** ve **k z l** kelimeleriyle ifade edilmiştir:

*Kırmızı lâle takınmış başına ol nev-cüvân Bir
güneşdür sanasın mirrîh ile itmiş kırân*

Yahyâ Bey

*Sâkiyâ câm-ı muravvak sun ki sâgar devridir
Lâle gibi al olalım çün gül-i ter devridir*

Şeyhî

*Sîne bir kûh-ı belâdır kim anı zeyn etdi gam
Tâze tâze dağlarla lâle-i hamrâ ile*

Hayâlî Bey

*Gam-ı batınla nev ü köhne döndü dağlarım
Benefşezârda sürh u kebûd lâlelerle*

Nailî

*Kalb-i nâdân olur hemîşe siyâh Lâle-veş gerçi
rûyi ahmer olur*

Nevî

*Kızıl külâh ile devşürmediür gül ü lâle Geyer
yeniçeriler gibi tâc-ı zer nergis*

Nevî

Ahmed Paşa, lâleye kırmızı rengi verenin sevgilinin yanağı olduğunu söyler:

*Çemende renk veren lâleye yanağıdır
Dilinde dâğ koyan âteş-i izamıdır*

Muhibbî, "çeşm-i nemnâk (ıslak, nemli göz)" i olduğunu belirtir:

Dein-be-dem bir gonce-leb ra'nâ gamından ağla-

Lâleye rengi viren bu çeşm-i nemnâkümdürür

Kadı Burhâneddîn ise, lâlenin sevgilinin kırmızı dudağından dolayı al bana boyandığını yani kırmızı rengi aldığını ifade eder:

*Nergis çiğeri dag urur gözi alundan
Al kana bayandı lebi aliyile lâle*

Fuzûlî'ye göre de Allâhu Teâlâ'nın feyzi ve arzu etmesinden dolayı, lâle kırmızı rengi almıştır:

*Feyz-i Hak etmiş ârzû çıkmış şekâyık surh-rü
Kılmış bi-emri Hak gülü sadikî kulmuş pîş-vâ*

Lâlenin kırmızı renginin yanında **kebûd** (mavi), **kibrîti** (açık sarı), **sar**, **duhânî** (siyah), ve Lâciverd renklerinin de dîvan şâirlerince kullanıldığını görmekteyiz:

*Gam-ı batınla nev ü köhne döndü dağlarım
Benefşezârda sürh u kebûd lâlelere*

Nailî

*Mücerred bî-ser ü pâ bir gedâ-yı hâne-ber-düşem
Hemân lâle gibi egnümde bir kibrîti şalum var*

Riyazî Olfelek-pâye ki

*ikrâmu için lâyıkdur Lâle zer-micmer (altundan
yapılmış buhurdan) ola dâd-ı muanber sünbül*

*Duhânî lâle gibi dag ile pür oldu tenim
Libâsın ideli ol gül-izâr sürmâyî*

Hayâlî Bey

*Hatun terk eylemez ise Hitâya Siyah eyler felek
sakfını lâle*

Muhibbî

*Ol iki rengin kabâ güyâ bahârı itdi zeyn Lâciverdi
al garrâ lâlelerle dil-berâ*

Zâtî

D. Lâlenin çeşitli özellikleri

1. Ortas nda tek sap n n oluşu

Lâlenin ortasında tek bir sapı vardır. Mezâkî lâlenin bu özelliğinden dolayı onu tek ayaklı olarak vasfetmiştir:

*Bir ayagıyla yine lâle ayaklama n'ola
Pây-ı merdî-i kadehle nice bî-tâb yürür*

2. Dikensiz oluşu

Lâle dikensiz bir çiçektir. Bunun için Necâtî Beğ, gönlünü inciten gül yerine "lâleleri görmek" ister:

*Hâr çevrinden incinip ey dil
Gül yerine göreni mi lâleleri*

3. Çiçeğinin ağzının açık ve ortasının boş oluşu

Açılmış lâlenin çiçek kısmının ortası boştur. Nev'î, onun bu özelliğinden hareketle, gül bahçesinde seher vakti Cem'in kadehinin kıssası anlatılmaya başlanınca gülün "kulak tut" tuğunu, lâlenin ise ağzının açık kaldığını ifade etmiştir:

*Gül tutdı kulak lâle açup agzını kaldı
Gülşende seher kıssa-i Câm-ı Cem açıldı*

4. Kokusuz Oluşu

Lâle, kokusuz bir çiçektir. Bundan dolayı Râşid Efendi gül dururken lâleye iltifat etmeyeceğini söyler:

*Bakmazuz çilre-i lûbâna tururken ruh-ı yâr
N'eylerüz lâle-i bı-rayihayı gül var iken*

Yine aynı şâir lâlenin kokusuz olduğu gibi sevgilinin de vefasız olduğunu belirtir:

*Hüsn-i bi-ragbetinün tiz geçer hengâmı
O peri kim ola bî-büy-ı vefâ lâle gibi*

Nefî lâlenin kokusuz olmasını sabânın, gül bahçesine, dağa ve çöle uğramasına bağlamıştır. O'na göre sabâ, gül bahçesine, dağa ve sahrâya uğramış olsaydı lâle hem sümbül ve gül gibi kokulu olurdu hem de "nâfe-i müşge" tebdil ederdi:

*Varsa ger nûkhet-i hulkıyla sabâ gülzâra
Lâle de sümbül ü gül gibi olurdu bûyâ*

*Dönerdi gül kefi attâra lâle nâfe-i müşge Sabâ bir
şemmesiyle uğrasa ger kûh u sahrâya*

Cevrî ise, lâlenin kokusuz olmasını baharın insafının olmamasına bağlamıştır: Çünkü bahar adaletli davransaydı lâle de gül gibi kokulu olacaktı:

*Olsa insâfı eger ma'delet-âmûz-ı bahâr
Reng ü buda gül eder lâleyi vü reyhânı*

Bundan dolayı da Sükkerî, lâleden koku ümit edilmemesini söyler:

*Bir şemme bûy-ı râhat ümîd itme lâleden
itmîş o derd-mendi kati bî-dimâg dâg*

Şinâsî ise, zaten "lâlenün nakşın"ı gören gönülün ondan koku ümit etmeyeceğini belirtmiştir:

*Ehl-i dünyâ ile ülfet eyler amma bî-niyâz Lâlenün
nakşın görüp ünnûd-i bû itmez gönül*

5. Yeşil Yapraklı Oluşu

Lâlenin kök kısmına yakın bir yerden çıkan yeşil yaprağı vardır. Cinânî, aynaya benzeyen yanağına doğru yeşil sarığının aksi düşmüş sevgiliyi, kök kısmından yeşil yaprağı çıkmış lâleye benzetmiştir:

*Ruhi mir'âtua destâr-ı sebzi aksi düştükçe
Gören anı sanur bi lâledür kim ola pervâzı*

6. Tohumunun oluşu

Lâlenin tohumu (soğanı), "yıldan yıla saklanır:

*Yıldan yıla tohum-ı lâle-âsâ
Saklardı ki dâğın ede peydâ*

Şeyh Gâlib-Hüsn ü Aşk

E. Lâlenin Yetişmesi

Ekim zamanı ekilen bu tohumdan lâle yılda bir defa ve bahar mevsiminde yetişir:

*Lâle gibi yılda bir kerre degül her rûz olur
Lâlezâr-ı âstanında çerâgân bî-şümâr*

Vak'anüvîs Râşid Efendi

Herhalde lâle, Nedîm zamanında bir sene geç çıkmış olacak ki şâir bu gecikmenin sebebinin lâlenin edepsizlik ederek "şehzâdeden önce" iştret meclisine veya çemenzâra gelmesine bağlamıştır:

*Şehzâdeden evvel meger kılmış teeddüb gelmege
Bu sâl oldu lâlenin te'hîrinin sırrı bedid*

Lâlenin çıkacağı müjdesini ise "bâd-ı bahâr (bahar rüzgarı)" verir:

*Müjde-i lâle ve gül verdi meger bâd-ı bahâr
Ki nisâr etti şükûfe ana dinar ü direni*

Fuzûlî

Lâle sevgi ateşinin tesiriyle açılır ve özellikle âşıkların gönül yaralarının yenilenmesine sebep olur:

*Eser-i süz-ı muhabbetle açıklı lâle
Tazelik verdi derûnlarda olan dâga yine*

Cevrî

Lâle açılmasıyla birlikte yüzünü kapatan "duvağı" da kaldırır:

*Açıldı sümbül ü nergis şakayık
Ki ref ede yüzünden o tuvağı*

Ömer

Lâleler açıldıktan sonra güzeller seyrana çıkmaya başlar:

Açıldı lâleler güller güzeller çıktı seyrâne

Nedîm

Lâlelerin açılıp güzellerin seyrana çıkması da "işret eyyâmı"nın başladığı müjdesini verir:

*Açıldı lâle güldü gonca geldi işret eyyâmı
Zebân-ı hâl-i sebze işret imâsına gûyâdır*

Fuzûlî

Çünkü bahar gelmiş, gül ve nergis açılmış, kadehe benzetilen lâle ise jâlelerle dolmuş, sevgililer ise seyrana çıkmıştır. Böylece işret meclisini meydana getiren sebepler oluşmuştur:

*Güldü gül açıldı nergis lâle doldu jaleden Ey
hoş ol kim işret ü ayş etmeye esbâbı var*

Fuzûlî

Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, lâle ve gülün açılmasıyla bülbül de "hûb- nefes" olur:

*Açıldı lâle vü gül bülbül oldı hhub- nefes
Havalanırsa aceb mi gönülde dâg-ı heves*

Nev'î

Zaten bülbülün mesut ve neşeli olmasına sebep lâlenin açılmasıdır:

*Güşâyîş-i dile zerrin piyâledür bâ'is Safâ-yı
bülbüle goncayla lâledür bâ'is*

Zâtî

F. Lâle Bahar münasebeti

Lâle, bahar mevsiminin müjdecisi olup açılmasıyla güzeller seyrana çıkmaya başlar ve işret günlerinin başlamasına zemin hazırlar. Bundan dolayı bahar mevsimine "**devr-i lâle**", "**lâle mevsimi**", "**lâle fasl**", "**lâle zaman**", "**lâle vakti**" ve "**lâle hengâm**" da denmiştir:

*Çü devr-i lâledir ihlâs ile kadeh dutalım
Nite ki nergis olur mest-i bî-riyâ olalım*

Şeyhî

*Versin dehân-u rûy-ü lebin bâğ-ı hüsne ziyâ
faslâ lâle mevsümü gülnâr vaktidir*

Nedîm

***Lâle fasl** iyd hengâmı behâr eyyâmıdır
Lâlelerle geldi bâğa başka bir hüsni-ü cemâl*

Nedîm

*Gülşende halka halka iden sohbet ehlini
Devr-i şarâb u lâle vü sümbül zamânı*

Nev'î

*Gül devri geldi nergis ile lâle vaktidir Mey nûş
idiin selâse-i gassâle vaktidir*

Nev'î

*Zemini encüm ile nice reşk-i âsinân eyler Hele
gelsün gör ol vakt-i Çerâgân lâle hengâmı*

Vak'anüvîs Râşit Efendi

Nesîmî, "lâle vü gül"ün "fasl-ı nev-bahâr (ilkbahar mevsimi)" ile hoş olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

*Geldi gül açıldı lâle gel beri sun câu
Lâle vü gül fasl-ı nev-bahâr ile hoştur*

Ulvî, âşıkı sararıp solmuş benzinden dolayı "hazân" mevsimine, lâle yanaklı, mâşûku ise "bahâr"a benzetir:

*Misâl-i âşık u ma'sûk olur hazân u bahar
Hazân sarardı vü oldı bahar lâle-izâr*

Ulvî

G. Lâlenin yetiştiği yerler

Lâle, dağ eteklerinde, yakalarda, taşlık yerlerde, sert taşlarda (seng-i hârâ), çöllerde, sahralarda, kabirler (mezarlar)de, bağ, bağçe, çemen, sebze, vâdi, zambak gencaları arasında, gülşen, gülzâr ve sebzezârda yetişir:

Her yakadan baş çıkarmadır benefşe şöyle kim
Lâlelerde hod pür etmiş dâmenini **kûhsâr**

Usûlî

Seng-i hârada bitüp lâle cıyağ aldı ele Kalb-i
sâfiye bu halet ne 'aceb kalmadı

Zâfî

Saçların çözsün bulutlar ra'dkilsim nâleler
Kahriim üzre haşre dek yansım yakılsun lâleler

Âhî

Dâğdan fehm ideniz sûz-ı dil-i uşşâkı Lâleden
kiişte-i gam hâk-i mezârın bilimiz

Sükkerîf

Câm-ı la'Un nûş ider bâğ içre her dem lâleler
Nergis-i şehîl elinde sâgar-ı zerrin tutar

Muhibbî

Lâlelerle bezene niteki düşt ii sahrâ Nitekim güller
ile z.eyn ola dest ii destâr

Bâkî

Lâlelerden **kûh** u **sahrâ** şöyle tezyin oldu kim Bir
güz.eldür geydi gûyâ her yaka gülgûn kabâ

Zâfî

Sâkî-i gül-çehre aldıkça ele peynânesin Gonca-i
zanbaklar içre lâle bitmiş semasın

Revânî

Şikâyet kılma zulmünden nazar kıl ol hat ii hâle Ki
bitmez bu çemende hârsız gül dağsız lâle

Hayâlî Bey

Haltıng ara izârıng sebze içinde lâle Ol çeşm-i
pür-humârıng lâle dağı gazâle

Bâbü

Vâdî-i hayretde bitmiş lâlelerdir gûyiyâ Yaktığım
her dağ bu sînemdeki çâk üstüne

Hayâlî Bey

Bencileyin la'l-i nâbun yâdına ey gonce-fem
Gülşen içre lâlei gördüm mey-i hamrâ çeker

Muhibbî

Bir zemin oldu bu Gâlib ki hasedkârâne Süsen ii
lâle-i gülzâre serâser hançer

Şeyh Gâlib

Şâir Sûzî, "kûhsârda" yetişen lâleleri göz yaşınının
besleyerek yetiştirdiğini söyler:

Serv-kaddün dikmesidür şâh-ı gül gülzârda
Ekşindin perverdesidür lâleler kûhsârda

Refetî'ye göre, gülşende yer yer yetişen ne lâle ne
de güldür. O, "hâr-ı hasret (hasret dikeniy-

le)" le bülbülün kana bulaşmış göz yaşdır:

Şüküfte câ-be-câ gül-şende sanma lâle vü güldür
Aktmış hâr-ı hasret eşk-i hân-âlûd bülbüldür

Yahyâ Bey, her tarafı süsleyen ne lâle ne de gül
olduğunu, sevgilinin kırmızı dudağının hasretinden kan
ağlayan zemin olduğunu belirtir:

Lâle vü gül sanmanız her cânibi zeyn eyleyen
La'l-i dilber hasretinden kalanlar ağladı zemin

Hüseyin Baykara, sevgilinin ayak bastığı her yere
göz yaşlarını öyle akıttığını söyler ki, o topraktaki her
diken ve çöpün lâle verdiğini ifade eder:

Kayda kim basting ayağ aktı şirişkim ança kim
Lâle birdi bâr ol tofrak ara her hâr u lies

Bakî ise, sahrâda yetişerek kırları kaplayan
lâlelerin, orayı Bedahşân vilâyetine dönderdiğini söyler:

Sahrâya kıldı lâle Bedahşân vilâyeti
Gülzârı itti tâze çemen mülk-i sebze-zâr

Yine aynı şâir, gülşende yetişen lâlenin,
renginden dolayı gül bahçesinin toprağını Bedahşân
madenine benzetirken, sahrâda yetişen lâlenin ise bütün
sahrayı Bedahşân madenine çevirdiğini ifade etmiştir:

Jâle kıldı her kenârı sâhil-i bahr-i Aden
Lâle hâk-i gülşeni kân-i Bedahşân eyledi

Lâle sahrâyı bugün kân-i Bedahşân itti
Jâle gülzâre nisâr eyledi dürr-i şehvâr

Şeyh Gâlib de lâle tarhında bulunan çakıl taşlarını
"la'l" ve "yâkûf'a benzetmiştir:

Lâle tarhında çakıl taşları la'l ü yâkûf
Şeb-çerâg olsa çerağân kim eder istib'âd

Dağlarda ve kırlarda yetişen lâle, yâni gelincik
divan şâirleri tarafından "sahrâ-nişîn (kırdâ, çölde
oturan)" olarak nitelendirilmiştir:

Gül yüzüne öykünürse lâle-i sahrâ-nişîn
Yüreğine dağ-ı hirmân ur yüzünü kana bas

Necâtî Beğ

Gelincik kırlarda ve dağ eteklerinde yetiştiği ve
meslis âdâbını bilmediği için taşralıya benzetilir ve
"devr-i gül sohbeti"ne kabul edilmez:

*Taşradan geldi çemen mülküne bigâne diye
Devr-i gül sohbetine lâleyi iletmediler*

Necâtî eğ

Çünkü o, meclis usul ve erkanını bilmediğinden
bu toplantıya "yaramaz (lâyık değildir)":

*Lâle-i dil-sühte tutmağa geldi dâmenin
Dediler bunda yaramazsın sen ey sahrâ-nişîn*

Hayâlî Bey

Bundan dolayı lâleyi geldiği yere yani dağa geri
gönderirler:

*Geldi benefşe bağa arar hattına misâl
Reng-i ruhuna lâleleri dağa saldılar*

Hayâlî Bey

Meclis erkanının bu tavrından dolayı lâle, bağ
kenarında boynu bükük ve "hacîl (:utanmış)" olarak
bekler:

*Aceb mi bâğ kenarında olursa lâle hacîl
Ki lâle-zâr-ı cemâlinde hâr u zârındır*

Ahmed Paşa

Oysa o, kırlarda yetişen çiçeklerin şâhı olarak
gelmiştir:

*Lâle gibi çünkü ben sahrâ-nişînler şâhıyam
Kırmızı eyvân yiter bu kanlı pîrehan bana*

Âhî

Ama lâlenin bu mahcubiyeti ve taşralı oluşu fazla
sürmez. Özellikle XVI. asırdan itibaren kültür yoluyla
yeni türleri elde edilmeye başlanmış ve o da şehirli
olmuştur. Bundan sonra lâle gül ile amansız bir rekabete
girişerek onun saltanatını sarsmış ve "gülşen" ile
"çemenzâr"ın şâhı olarak "la'lin tâc" ını jâlelerden
mücevherlerle süslemiştir:

*Jâlelerden takınur tacını gevher lâle Şâh
olturtur çemen iklimine benzer lâle*

Bâkî

*Giyer gül şende la'lin tâc jâle Elinde nerkisin
altın piyâle*

Bâkî

İnsanlar bağın etrafını dolaşarak oralarda yetişen
lâleleri toplarlar:

*Her biri gezer kenâr-ı bâğı
Devşirdiği lâle kendi dâğı*

Şeyh Gâlib-Hüsni ü Aşk

Yetiştigi yerden koparılan lâleler ise daha sonra
suya konur:

*Gözi yaşın alma halkun mâline itme tama'
Suya konmuş lâle gibi dide-i pür-hûna bak*

Yahyâ Bey

H. Lâle-sabâ münasebeti

Sabâ, seher vakti lâlenin yüzündeki "hicâb perdesi"
"ni kaldırır:

*Dün subh-dem ki lâle vü nesrin salıp nikâb
Gül çehresinden aldı sabâ perde-i hicâb*

Fuzûlî

Lâleler "sahn-ı çemen (çimenlik)" i ateşe
verdikleri zaman "bâd-ı bahâr (bahar rüzgarı)" bu ateşe
karşı mushaf açarak karşı durur:

*Lâleler urdılar ateş yine sahn-ı çemene
Mushaf açup karşı tutar bâd-ı bahâr*

Riyâzî

Gül padişahı fidan atına bindiği zaman, saba da
lâle yaprağından olan örtüsünü omuzuna alır:

*Berg-i lâleye sabâ gâşiye-ber-dûş olur Olucak
Hüsrev-i gül esb-i nihâi üzre suvâr*

Riyâzî

Lâlenin yapraklarını süsleyen Jâle, lâlenin
harflerinde nokta olmamasına rağmen onu süslemiştir:

*Müzeyyen eyledi evrâk-i lâleyi şeb-nein
Hurûf-ı lâleden olmaz egerçi nokta revâ*

Fuzûlî

Lâlenin yapraklarının rüzgârda savrulmasının
sebebi, "al kağıtla güle haber uçurmak" istemesinden
dolayıdır:

*Lâle evrâkın çemenler yeledi sanmanız Al
kağıtla güle taze haber uçurdular*

Hayâlî Bey

Yine Hayâlî Bey, rüzgârda savrulan lâle
yapraklarının bu durumunu "nazm-ı güher pâşî

(Cevâhir saçan şiiri "nı yazmak **istemelerine** bağlamıştır:

*Gül ile lâleler rengin varaklarla çemenlerde
Hayâlî üşdüler yazmağa bu nazm-ı güherpâşî*

"Lâlenin agzında **her** pergâle", **kan yutarak** ölenlerin "derd-i derûn"larını yazan bir sahifedir:

*Kan yulup ölenlerim derd-i derûnün yazmaga Bir
varakdur lâlemin agzında her pergâleler*

Âhî

Lâlenin yaprakları kana **bulanm ş hançere de** benzetilmektedir:

*Gülşenin sensiz gülü süzende ahkerdir bana
Lâlenin her bergi lûn-âlûde hançerdir bana*

Ahmed Fasih Dede

Bu yaz m z, edebiyat bahçesinin bugün art k terk edilmeye yüz tutmuş bir köşesi (Klasik Türk Edebiyat) ndeki lâle tarhlar aras nda bir gezinti yapt rmak ve oradaki lâleyi tan tmaq amac n taş yor.

Bir zamanlar rengâreng çiçekleriyle civar nda geçenleri mest eden bu bahçenin laleleri de diğer çiçekleri gibi pek çok şaire farklı ilhamlar vermiş, onlara farklı suretlerde arz- endam etmiştir. Her şair laleye farklı bir gözle bakm ş ve dolay s yla onda -renk ve şekil yönünden- farklı şeyler görmüştür. Bu görüntüler de şiirlerine *Teşbih* ve *mecaz* olarak yans m ş t r.

KAYNAKLAR

ALTINAY, Ahmed Refik

1973 **Lâle Devri**, (Hzr. Haydar Ali Dirîöz), Başbakanlık **Kültür** Müsteşarlığı Kültür Yayınları, Ankara.

ARSEVEN, Celâl Esad

1983 **Sanat Ansiklopedisi**, "Lale" mad., C.3, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

AYVAZOĞLU, Beşir

1992 **Güller Kitab**, Ötüken, İstanbul

BAYTOP, Turhan

1987 "Osmanlı Lâlesi", **Lâle**, Sayı 5.

1992 **İstanbul Lalesi**, Kültür Bakanlığ ı Yayınları/1415, Kültür Eserleri Dizisi/180, Ankara.

BOZTEPE Nihad Halil

1338-1340 Nedîm Dîvânı, İkdâm Matbaası, İstanbul..

GÖKYAY, Orhan Şaik

1990 "Divan Edebiyatında Çiçekler", **Tarih ve Toplum**, Sayı 76, Nisan 1990, s.30

MACKAY, Charles

1989 "**Lâle Deliliği** (Tulipomamane)", (Çev. Füsün Öksüzöglü), **Tarih ve Toplum..**

REFİK, Ahmet

1970 "Lâle Devri" (Sadeleştiren: Yılmaz Öztuna), **Hayat Tarih Mecmuası**, Sayı 3, Nisan 1970,s. 5.

OLGUN, Tahir

1949 "**Şâir Refî-i Kâlâyî**", **İslâm Yolu**, 59 (17 Kasım 1949), s. 3

SAKAOĞLU, Necdet

1994 "Lâle" mad., **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul.

TEBLY, Karl

1988 **Dersaadet'te Avusturya Sefirleri**, (Çeviren: Selçuk Ünlü), **Kültür ve Turizm Bakanl ı Yay nlar** : 887, Tercüme Eserler Dizisi: 64, Ankara.

ZITTA, Rainer

1978

Die Türken-und was von ihnen Blieb, Wien.**Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi**, "Lale" mad., C.7, Sabah..

1987

Meydan Larousse, Büyük Lügat ve Ansiklopedi, "Lale" mad., C.7, Meydan Yayınevi, İssstanbul.

Türkiye Gazetisi Rehber Ansiklopedisi, "Lale" mad., C.. 11, İstanbul..

1990

Anabritannica, "Lale" mad. C.. 14, İstanbul.

AÇIKLAMALAR

(i)

Yahya Bey'in şu beytleri de bu durumu teyid etmektedir:

(iv)

*Kırınızı lale takmış başına oluev-cüvan Bir
güneşdür sanasın Mimli ile itmiş kırân
Merdüm-i âli-nazardur hem luasîb ü hem nesîb
Lâlesiyle seyr ider gonca- dehânum her zamân
Lâle kim destâr-ı yâr üstinde kümüşdur karâr
Oldı gîiyâ gökteki kuyruklî yılduzdan nişân*

Bu lâlenin tohumunun, M. Münir Aktepe'nin "Damad İbrahim Paşa Devrinde Lâleye Dâir Bir Veska" adlı makalesinde (Türkiyat Mecmuası, C.XI, İstanbul-1954, s. 115-130)ele aldığı ve Üniversite Kütüphanesi'nin Türkçe Yazmalar kısmında, 2760 numara ile kayıtlı ve muahhar bir yazı ile Netâyicü'l-ezhâr adı verilmiş mecmuanın 8-

(ii)

Bu lâle nev'ini, **III.** Ahmed dönemi lâle uzmanlarından Esseyid Halil Efendi yetiştirmiş ve Nebâtü'l-levn ismi vermiştir. Seyyid Hanf" Efendi ise yukarıdaki beyti söyleyerek bu yeni lâlenin anasının "Lâle-i rûhân" olduğunu göbek adının "Nebâtü'l-levn" asıl adının da "Âfitâb-ı gülzâr" olması gerektiğini söylemiştir. Bak. Necdet Sakaoğlu, a.g.m., s. 182.

(v)

a.g.e.'nin Lügatçesinde de zikrettiği bu beyit münasebetiyle, Gül-mih-i âfitâb'ın lâle ismi olduğunu belirtmiş ve Nedîm'in bu lâleyi medh* ettiğini belirtmiştir. Bak. s. 318. Beyit için bak, s. 98. Bu beyit Abdalbâki Gölpinarlı tarafından hazırlanan Nedîm Dîvânı'nda yoktur.

(iii)

Bu lâle, **III.** Ahmed devrinin en meşhur lâle yetiştiricisi ve üstâdı olan ve halkın Tabak Ata diye tanıdığı Debbağ Atallah Efendi tarafından yetiştirilmiştir. Bak. Beşir Ayvazoğlu.,

(vi)

Boztepe'nin söz konusu eserinin Lügatçesinde, zikredilen beyitte geçen "Gülriz" sözünün bir lale adı olduğunu belirtmiştir. Lügatçe'de İzzet Ali Paşa'nın

Açılan Laleleri yeksere Gül-riz olsun

- (vii) mısra'nın bu lale hakkında söylendiğinin "Lalezar-ı Bağ-ı Kadim" isimli eserde kayıtlı olduğunu ifade etmiştir. Bu lalenin tohumu Topkapılı Berber Ahmet'e ait olup değeri 100 kuruştur.
- (ix) Ahmed Talay Onay, Lâle-i Mercân'ın bir lâle adı olduğunu söylemektedir. Bak. Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Hzr. Cemâl Kurnaz), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları /77, Ankara, 1992, s. 288. Bu beyit Ali Nihat Tarlan tarafından hazırlanan Ahmet Paşa Divanı'nda şu şekilde geçmektedir:
- Katre-i jâleyle şekl-i lâle-i hamrâyi gör
Dürr ü gevherden pür olmuş kâse-i mercânıdır.
Bak. Kaside 15, beyit 17, s. 56.
- (viii) Sâbit'in şu beytinden "lâle-i ebr" in yapraklarında pul puy beyazlık olduğu anlaşılmaktadır:
- Zâtı 'aceh pâkdür gonca-i nevrestenün
Lâle-i ebr-i-sfat cildi behaklı degül*
- Burada şunu da belirtmek gerekir ki, yapraklarında lekeler bulunan lâleler kusurlu sayılıp makbul görülmemiştir. Bundan dolayı Sâbit, "gonce-i nevreste'nin temiz olduğunu söylemiştir.
- Meclis-i Şükûfe'de bir lâle, tüveyç'lerindeki tufeyli lekeleri yüzünden kusurlu bulununca, Şâir Rüşdi efendi bir şiir yazarak güzellik çillerinin şüphe noktaları gibi değerlendirilmesini üzere kapalı olarak eleştirmiştir:
- Çâk oldu lâle sine-i gül pâre pâredür
Olmaya nüsha-i hüsnünde anın nokta-i şek*
- Bak. Beşir Ayvazoğlu, a.g.e., s. 123.
- (x) Lâle-i Nu'mân, dağ eteklerini ve kırları kan kırmızısı rengiyle süsleyen gelinciktir. Şakâyık veya Şakâyık-ı Nu'mâniye (Şakâyık-ı Nu'mân) da denilen bu çiçek, rivayete göre, İslâm'dan önce Hîre hükümdarlarından Nûman b. Münzir tarafından çok sevildiği için bu adı almıştır. Bk. Beşir Ayvazoğlu, a.g.e., s. 109. Ahmet Talat Onay ise a.g.e. inde bu konu hakkında şöyle demektedir: "Münzir oğlu Nu'mân bir gezinti esnasında birçok gelincik çiçeği görmüş; manzara hoşuna gitmiş, korunmasını emir ve koparılmasını men etmiş; bu cihetle kendisine nisbet olunmuş." Bak. s. 274. Bu lâle, Cinânî'nin şu
- beytinde "lâle-i rengîn-i nu'mân" şeklinde geçmektedir.
- Elüne câm alup Cem gibi îş it diyü remz eyler
Tehî sanma çemende lâle-i rengîn-i nu'mânı*
- Özellikle bu lâle nev'nin bazı beyitlerde mazmun (Şiirde doğrudan söylenmeyip dolaylı olarak bazı ima ve işaretlerle söylenen anlam) olarak bazı şâirler tarafından kullanıldığını da görmekteyiz. Fuzûlî'nin şu beytinde olduğu gibi:
- Benim tek hiç kim zâr u perişân olmasın yâ Rab
Esîr-i derd-i aşk u dâğ-i hicrân olmasın yâ Rab*

Bu beyitte bulunan şakâyiık yani gelincik mazmununu Haluk İpekten şu şekilde izah etmekte dir: "Beyitte zâr, perîşân, dâğ, hicrân ve esîr kelimeleriyle bir lâle (gelincik) Mazmûn'u verilmiş; gelinciğin yaprakları ince dir, zâr gibidir. Gelincik açma sından birkaç gün sonra yaprakları dağılır, perîşân olur. Ortasındaki kara tohumlara "dâğ-ı lâle" denir. Dâğ, ateş anlamındadır. Ateş ve gelincik kırmızıdır. Gelinciğin yaprakları dağılıncaya birbirinden ayrılır, hicrhana düşerler. Bütün bitkiler esirdir. Bir köke bağlanmışlardır ve kımlıdayamazlar." Bk. Halûk İpekten, Fuzûlî Hayatı, Sanatı, Eserleri, Akçağ Yayınları: 66, Ankara 1991, s. 118.

Ayrıca, "Mazmun" hakkında geniş bilgi için şu çalışmalara bakılabilir: Mehmed Çavuşoğlu, Mazmun, Türk Dili, Sayı 388-389/Nisan-Mayıs, 1984, s. 198-205; Mine Mengi, Mazmun Üzerine Düşünceler, Dergâh, Sayı 34, Aralık 1992, s. 10-11; İskender Pala, "Mazmun'un MAzmunu, Dergâh, Sayı, 35, Ocak 1993, s. 1, 10-11; Şahin Uçar, Ma'nâ ve Mazmun, Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı 1993'den Ayrı Basım; Victoria Holbrook, Mazmun mu Klişe Yoksa Devralınmış Mazmun Kavramı mı?

(xi)

(xii)

Galib'in Hayalinde Renk ve Yorumu, Şeyh Galib Kitabı, İstanbul 1995, s. 131-141.

Bu beyitten "pervâz-ı lâle"nin Anadolu'ya Kefe'den geldiğini anlıyoruz. Ayrıca Nev'inin şu beytinden lâle-i pervâzî'nin çimenliğin kenarında yetiştiği anlaşılmaktadır:

Kenâr-ı sebze de pervâzı lâledür

Sipîhr-i ahzar u sûrh-i şafak sefid-i seher

Bu lâlenin tohumu, Merhum İbrahim Ağa'ya ait olup değeri 80 kuruştur. Bak. M. Münir Aktepe, a.g.m. s. 118. Ayrıca yazar dipnotta, bu lâle ile ilgili şunları söylemektedir: "Tohum sahibinin ismi her ne kadar merhum İbrahim Ağa yazılı ise de, bunun müstensih hatası olması pek muhtemeldir. Kapdan Paşa'dan olduğu gibi, bunun da merkum olması daha doğrudur. O takdirde bu İbrahim Ağa, Genc Mehmed Paşa'nın kethüdası İbrahim Ağa oluyor. Üzerinde 12 rakamı bulunan Nahl-i ergavan hakkında ise, lâle risâlelerinde bir kayıd göremediğimizden evsafını tebarüz ettiremedik." Bak. s. 126. Ayrıca bu lâlenin resmi için bak. Turhan Baytop, İstanbul Lalesi, resim-44, s. 60